

Әлкебаева Д.А.¹, Мұхаметкерім М.М.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ¹профессоры, ф. ғ. д., ²курс магистранты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: alkebaeva@mail.ru, mmmuhametkerim@mail.ru

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІН ПРАГМАСТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕН ЗЕРТТЕУДІҢ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада әл-Фараби еңбектерінің прагматикалық ерекшеліктері, «тұлға» терминін автор қолданысындағы маңызы талданған. Әл-Фараби еңбектері сан түрлі ғылым салаларында, астрономия, физика, әдебиеттану, география және т.б. кеңінен зерттелгенімен, тілдік ерекшелігі мен стиль тұрғысынан тым аз қарастырылған. Автор қолданған сөздер мен сөз тіркестерінің сол кезеңдегі маңызы мен бүгінгі күнгі қолданысы, автордың стиль таңдау ерекшелігі прагмастилистикалық аспекті тұрғысынан зерттеледі. Автордың идеясы мен шығарманың негізгі ойын анықтауда басты факторлардың бірі – стиль. Автор әр стильдің өзіне тән ерекшеліктерін қалай пайдаланған, прагматикалық әдіс-тәсілдер мен категорияларды саралау ерекшеліктерін түрлі ғалымдардың пікіріне сүйене отырып дәлелденеді. Прагмастилистикалық ерекшеліктеріне әл-Фараби трактаттарынан түрлі мысалдар келтіріліп, қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: прагматика, трактат, категория, прагмастилистикалық аспект, автор, ерекшелік, стиль.

Alkebaeva D.A.¹, Mukhametkerim M.M.²,

¹professor, doctor of philological science, ²master student 2 courses
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: alkebaeva@mail.ru, mmmuhametkerim@mail.ru

The problems of studying the works of Al-Farabi from the pragmatic aspect

The article considers pragmatic features of Al-Farabi's works and the meaning of the term «personality» in the use of the author. Although Al-Farabi's works are widely used in various fields of science such as astronomy, physics, literary criticism, geography, etc., they are not sufficiently examined with point of view of language features and style. The significance of the words and phrases used by the author at that time, and the current use of the author, the specific character of the author's style choice are studied from the point of view of a pragmatic aspect. One of the main factors in the idea of the author and the main idea of the work is style. The peculiarities of differentiation of pragmatic methods and categories used by the author are proved based on the opinions of various scientists. Various examples from al-Farabi's treatises on pragmatilistic features were presented and a conclusion was drawn.

Key words: pragmatics, treatise, category, pragmatilistic aspect, author, feature, style.

Алкебаева Д.А.¹, Мұхаметкерім М.М.²,

¹д. ф. н., профессор, ²магистрант 2 курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: alkebaeva@mail.ru, mmmuhametkerim@mail.ru

Проблемы изучения произведений Аль-Фараби с прагматического аспекта

В статье рассматриваются прагматические особенности работ Аль-Фараби и смысл термина «личность» в использовании автора. Хотя работы Аль-Фараби широко используются в различных областях науки, таких как астрономия, физика, литературоведение, география и т. д., но они недостаточно рассмотрены с точки зрения языковой особенности и стиля. Значимость

слов и фраз, используемых автором в то время, и текущее использование автора, специфика выбора стиля автора изучаются с точки зрения прагматистического аспекта. Одним из главных факторов в идее автора и главной идеей работы является стиль. Особенности дифференциации прагматических методов и категорий, используемые автором, доказываются, основываясь на мнения различных ученых. Были представлены различные примеры из трактатов аль-Фараби на прагматилистические особенности и был сделан вывод.

Ключевые слова: прагматика, трактат, категория, прагматилистический аспект, автор, особенность, стиль.

Кіріспе

Әл-Фараби шығармалары сан салалы аспектіден, атап айтар болсақ, философиялық, әлеуметтік, этикалық, әдеби, поэтикалық және т.б қырларынан қаралып. Жоғарыда аты аталған ғалымдар шама шарқынша зерттеуге тырысты. Ол зерттеулер белгілі бір межеге жетіп, бүгінде әрқайсысы өз саласында озық нәтиже көрсетіп отыр. Ал тіл білімі мәселесіне келер болсақ, М. Салқынбаев пен А. Әбдірасылқызының зерттеулерінде образдылығы мен поэтикасына тоқталып, барынша кең ашуға тырысқан. Ал, нақты әл-Фараби еңбектерінің прагматикасы мен стиль мәселесінде жарық көрген еңбектер бүгінде жоқтың қасы.

Прагматика – грек сөзі, «іс-әрекет» деген мағынаны білдіреді. Сөйлеу актілерін оқып-үйретудің және оның жүзеге асыру шарттарын қарастырады. Бұл ХХ ғасырдың 30-жылдары семиотиканың негізін салушы Ч. Морристің берген анықтамасы (Til bilimi termindering-tusindirme sozdigi, 2005: 257). Прагматика термині лингвистикалық қолданысқа нақты енгенімен, оның мағынасы мен қолданысы әрқилы болып отыр. Т.В. Булыгина «Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики» еңбегінде: «Прагматика является одним из тех слов, которые создают впечатление, что их содержание определено, хотя это не соответствует практике их употребления. На самом деле прагматика представляет собой область лингвистических исследований без каких либо четких границ. Прагматика как аспект изучения вообще пронизывает все уровни языка», – деген пікір айтылады (Artuynova, Raducheva, 1985: 333). Яғни, прагматика сөзінің аясы кең, оған лингвистика саласының зерттелімдерінде шек жоқ. Прагматика зерттелім аспектісі ретінде барлық тілдік деңгейде қарастырылатындығын айта отырып, прагматиканың қазіргі жағдайын: «представляет собой междисциплинарную проблемную область, в которой «задействованы» практически все лингвистические, многие лингвофилософские, социологические, психологичес-

кие, этнографические и некоторые кибернетические (связанные с созданием искусственного интеллекта) направления. Интерес к прагматике во многом определяется тем, что в ее рамках обеспечивается возможность проведения содержательного диалога между представителями различных областей знаний» (Bulygina, 1985: 13) – деп түсіндіреді. Қазіргі жағдайда прагматика пәнаралық мәселе аймағын да қарастырады, соның ішіне барлық лингвистикалық, лингво-философиялық, социологиялық, психологиялық, этнографиялық бағыттар да кіреді. Прагматиканың қызықтыратын жағы, көбіне оның аясында түрлі білім саласының өкілдері арасында мағыналы диалогтың жүру мүмкіндігі туады. Прагматикада әртүрлі бағыттың: контекстік семантиканың, сөйлеу актінің теориясы, мәтін лингвистикасы, референция теориясы және тағы басқалардың қарастыратын мүддесі бірігеді. Тіпті оның шекарасының кеңеюі сондай, ол стилистика, социолингвистика сияқты т.б. өзіндік тарихы бар салаларға да кіреді.

Прагматика коммуникативтік қызметке әсер ететін тілдің қолданылуын зерттейтін бағыттарда қарастырылады. Семиотиканың негізін қалаушы Ч. Моррис прагматиканы тілдік таңба мен оны қолданушысының арасындағы қарым-қатынасты зерттейді деп анықтайды (Yazykavaya deyatel'nost' v aspekte lingvisticheskoi pragmatiki, 1984: 3). Ч. Морристің көзқарасын лингвистикалық тұрғыдан әрі қарай тілші ғалымдар жан-жақты дамытады.

Демек, прагматика – автордың мақсатқа жету жолындағы қолданылған іс-әрекеттері мен тілдік бірліктерінің жиынтығын зерттейтін ғылым. Прагматика өз ішінде бірнеше салаларға бөлініп қарастырылады. Прагматика автор мен оқырманның арасындағы байланысты қарастырады, жоғарыда келтіріп кеткеніміздей прагматика – сөйлеу актісі кезінде жүзеге асады. «Коммуникацияның негізгі формасы – дискурс пен мәтін. Дискурс болу үшін оған төмендегідей шарттар тән:

– Қарым-қатынас ситуациясының жүйелі баяндалуы;

– Дискурс түрлері;
– Сөйлеу актісіне қатысқан коммуниканттардың тілдік бірліктерінің таңдап алынуы және т.б.» (Alkebaeva, 2005: 20-21).

Осы сынды қағидаттарға жауап бермейінше, біз берілген сөйлемдер, үзінділер мен мәтіндерді дискурсқа жатқыза алмаймыз. Сол себепті біз қарастырғалы отырған әл-Фараби еңбектері, коммуникацияның екінші түрі – мәтін.

Эксперимент

Мәтін – когнитивті-функционалдық сөз әрекетінің жазбаша түрі. Автор мәтінді қалың көпшілікке арнап бағыттайды, онымен өзі еш қарым-қатынасқа түспейді. «Мәтінде автор оқырманға айтарлықтай көңіл бөлмейді, оған өзінің ойлау образы мен стилін бере отырып, оқырманға әсер етуге ұмтылыс жасайды» (Alkebaeva, 2005: 22). Сөзіміз дәлелді болу үшін әл-Фараби еңбектерінен мысал келтіре кетейік.

«Дене сияқты жанда да өзіне тән денсаулығы және науқасы болады. Жанның саулығы сол, оның өзінің және оның бөлшектерінің жайы жақсы болуының әсерінен әрдайым ізгі қылықтар көрсетіледі, игілікті істер істеледі және тамаша әрекеттер орындалады. Ал жанның науқастығы сол, оның өзінің және оның бөлшектерінің жайы нашар халде болуының әсерінен әрдайым жаман қылықтар көрсетіледі, азғындық істер істеледі және сорақы әрекеттер жүзеге асады» (Al-Farabi, 1975: 187-188).

«Душе, как и телу, присущи здоровье и болезнь. Здоровье души заключается в том что состояния ее самой и ее частей бывают такими, благодаря которым совершаются всегда благие поступки, добрые дела и прекрасные действия...» (Al-Farabi, 1994: 266).

Енді осындағы жан мен дене ұғымдарына аз түсінік бере кетсек. Адам ең алғаш ана жатырында пайда болған күннен бастап, жүз жиырма күн өткенде денеге жан беріледі. Сол күннен бастап, бұл өмірдегі соңғы демінді алғанша жан мен тән бірлесіп ғұмыр кешеді. Адамның бұл өмірге келгендегі мақсаты – аманат етіп берілген жанды мейлінше таза ұстап, мәңгі тұрағына қайтару. Әл-Фараби айтып отырған жан мен дене ұғымындағы із қасиеттердің көрініс табуы, игі істерді жүзеге асыру да осы жан мен тәннің бірлескен тазалығында. Демек, біз тәнімізді күнделікті таза ұстағанымыз секілді жан тазалығына да аса мән беруіміз керек. Науқастансақ дәрігерге көрінеміз, қолдан келген амал-шаралардың барлығын жасап, ем тапқанша

жанымызды қоярға жер таппайтынымыз ақиқат, бұл негізінен осы өмірдегі жанның уақытша тұрағы денеге жасалған қамқорлық екенін ескерсек, мәңгі өлмейтін жанымызға ерекше назар аударып, ауруының шипасын күн-түн демей іздеуіміз қажет. Автордың жан тазалығы мен саулығы, науқастығы туралы айтқанда осы дүниелерді меңзеген.

Жоғарыда келтірілген үзінділер әл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» атты еңбегінен алынды. Мәтін – аударма, қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқасы. Араб тілінен аударғандар: Қ. Сағындықов, М. Жанғалин, М. Ишмұхамедов. Ал орыс тіліндегі нұсқасын көрнекті арабист ғалым М.С.Бурабаев аударған. Аталған ғалымдар араб тілін жетік меңгерген ғалымдар. Айтқым келгені, келтірілген үзінділер бір-біріне сай келіп тұр, тіпті, сөзбе-сөздеуге де келеді.

Бұл – мәтін. Жоғарыда атап өткен автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасқа аса мән берілмегенімен, автор өзіне тән стильді көрсетіп, мақсатын айқындап отыр. Демек, сөз әрекетке айналып, зерттеуді қажет етіп тұр. Оқырманға әсер ету, жақсы жаққа қарай өзгеру, жанның ауруы, игі істер мен сорақы әрекеттердің пайда болуының түп негізін көрсеті арқылы автор сол ауруды емдейтін – мемлекеттік қайраткер екенін де баяндайды.

«Прагмастистика – жоғары қабілетті тұлға сөз шығармашылығын, тілдің сөйлесім тәжірибесін социум өмірінің заңдарымен байланыстыра отырып, адамның әлемді қабылдау ерекшеліктерінің когнитивтік базасын, ұлттық мәдени стереотипі және дәстүрін стилистикалық амал-тәсілдер арқылы үйретуді қарастырады» – деп анықтама береді көрнекті тіл білімінің ғалымы Д. Әлкебаева (Alkebaeva, 2005: 24). Әл-Фараби еңбектерін осы тұрғыдан қарастырып, тілдік бірліктеріне тоқталуды сөзсіз қажет етеді. Жан-жақты, тереңірек тіл білімі саласы бойынша қарастыру үшін ең алдымен Фараби еңбектерінің стиліне назар аударалық.

Тіл ғылымының басқа ғылым салалары сияқты стилистика ғылымының да өзіне тән категориялары бар. Стилистикалық категориялар стильдік белгілерден шығады. Функционалдық стильдердің өздеріне лайықты стильдік ерекшеліктері болады. Публицистикалық стильге образдылық тән, ғылыми стильге жалпы қорытындылар мен дерексіздік, ресми стильге нақтылық, көркем әдебиетте сөз көркемдігі мен ой көркемдігі. Әл-Фараби еңбектерінің дені публицистикалық стильде жазылған. Мыса-

лы: «Бақыт жолын сілтеу», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Қайырымды қала тұрғындары», «Азаматтық саясат», «Интеллекттің мәні туралы» және т.б. Бір бөліміне ғылыми стиль тән: «Әріптер кітабы», «Математика», «Арифметика», «Геометрия», «Оптика», «Метафизика» және Аристотель еңбектеріне түсіндірме жасаған бірнеше трактатын осы санатқа жатқызуға болады.

Стилистикалық категориялардың қатарына бағалау категориясы, акценттік категория, гипотезиялық категория, диалогтік категория, «автор бейнесі», мәтін категориясы т.б. жатады. «Акценттік категория (баса көңіл аударатын) – тілдік бірліктердің мағыналық жақтан көңіл аударуын қажет етеді, адресат автордың көзқарасына көз жеткізу сенімділігін көрсетеді, адресант өзінің басты мәтіндік мәліметінің ақиқатына тыңдаушының көзін жеткізеді (Alkebaeva, 2005: 32). Демек, автор өзінің көзқарасының нақтылы дұрыс екеніне сенімділігі арқылы, тыңдаушыны сендіріп қана қоймай, акцент түсірген сөздің шын мәніндегі мағынасын мойындатады. Мысалы: «Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол белгісіз бір жетілу болып табылады. Мұны түсіндіріп жату (артық) сөзді қажет етпейді, өйткені бұл – мейлінше белгілі (нәрсе).

Жетілушіліктің кез келгені адам талпынатын мақсат, өйткені жетілу дегеннің өзі бір игілік және оның өзі, күмән жоқ, адамның қалауы» (Al-Farabi, 1975: 3).

Бұл келтірілген үзіндіге назар аударсақ, пікір – әл-Фарабидікі. Бірақ, тыңдарман немесе оқырман еріксіз келісіп, дананың сөзінің растығына күмән келтірместей етіп сендіреді. Акцентті «бақыт» терминіне түсіру арқылы, адамның кез келгенінде болатын мақсат, қалау сынды қажеттіліктермен байланыстыра отырып, бақыт сөзін игілікке пайдаланып тұр. Бақытқа жету үшін ең алдымен керегі мақсат пен қалау, игілікке ұмтылу деп сендіріп, трактаттың қалға бөлімдерінде мінез-құлық, әдет, үнемдеу, ар-ождан, тапқырлық, достық және т.б. бірнеше категорияларды ең бірінші айтып кеткен игілікке жатқызады. Демек, бір сөзбен айтқанда бақытты болудың жолы – игілікке ұмтылу.

Әл-Фарабидің «Мемлекет билеушісінің нақыл сөздері» трактатында поэтикалық шығармалардың түрлері талданады. «Барлық поэтикалық туындылар кез келген бір затты (немесе құбылысты) санада айқын елестету үшін жазылады» деген кіріспе сөзінен ғалымның поэтикалық шығармадағы образдылық мәселесін бірінші кезекке қойып отырғаны аңғарылады.

Фараби поэтикалық туындылардың алты түрі бар екенін айта келіп, олардың үшеуін – мақтауға тұрарлық, қалған үшеуін құптауға жатпайтын түр деп бөледі. Алғашқы үш түр парасат күшін жетілдіру, санада биік идеалдар қалыптастыру, адамның рухани сапалық қасиеттерін жақсарту, шектен шығуға бейім мінездерді тепе-теңдікке келтіру, барлық қабілет-қасиеттерді ізгі іске бағыттау мақсатына қызмет етеді. Ал құптауға жатпайтын поэзия түрлері мақтаулы түрлерге қарама-қарсы сезім мен әсер туғызады, тепе-теңдіктен, үйлесімнен ауытқуға себеп болады. Барлық түрлердің өзіне тән әуені болады, бұл әуендер жоғарыда аталған поэтикалық шығармалардың түрлері тәрізді жіктеледі.

Ғалымның бұл тұжырымдарынан көркем туындының, образ жасаудың барлық мән-мағынасы – дітелгендей эстетикалық әсер туғызу, сол арқылы тыңдаушының (немесе оқырманның) сана-сезімін серпілтіп, ізгі мақсатқа бұру, адам рухын жетілдіріп, кемелдендіруге қызмет ету деп есептейтіні аңғарылады. Әдебиеттің идеялық-эстетикалық ролін, қоғам өміріндегі маңызын шағын талдауда Фараби осылайша ашып көрсетеді.

Акценттік категориясы тек публицистикалық стильге тән деуге болмайды, себебі, ғылыми стильде де, көркем әдебиет стилінде де акценттік кездеседі. Ғылыми стильде акценттік категорияның арқасында «экспрессивті мазмұндау» деп аталатын стильдік белгілермен келетін синтаксистік категориялар болатындығы белгілі болып отыр. Осындай ғылыми анықтамалар адамға ерекше әсер етпей қоймайды. Мысалы: «Риторикалық пайымдаулар – адамды қандай пікірге болсын сендіре алатын, ал оның ақыл-парасатты – оған не айтса, соған қанағат тұтатын пайымдаулар» (Al-Farabi, 1975: 145). Бұл жерде автор «пайымдау» сөзіне акцент түсіру арқылы «риторика» терминін ашып көрсетіп отыр. Әдебиеттану немесе философия саласындағы ғалымдардың түсінігіне айрықша әсер етіп, «риторика» терминін нақты әрі түсінікті түрде жеткізген.

Әл-Фараби еңбектерінің басым көпшілігінде ғылыми анықтамалар негізінен акценттік категория мен мәтіндік категорияға негізделеді. Яғни, гипотезиялық категорияларды барынша қолданбауға тырысады. Ойын нақты және дәлелді түрде жеткізе отырып, оқырман санасына әсер етерліктей жазады. Оған бірнеше мысалдар келтіруге болады.

«Бірінші Тұлға – барлық жан біткеннің өмір сүруінің бастапқы себебі. Жалғыз сол ғана

кемшіліктен ада: басқа жан біткеннің бәрінде – Одан басқасында – ең болмағанда бір кемшілік немес бірнеше (кемшілік) бар» (Al-Farabi, 2007:42). Бұл жерде ғалым Құдай Тағаланың өзіне анықтама беріп отыр. Ал, дін ғалымдары Құдай Тағалаға анықтама беруде, гипотезалық категорияны ұстанады. Бұл жерде әл-Фараби адамдардың жоғарыда келтірілген игілікке қарай ұмтылуының шегі осыған дейін, бірақ жетпейді. Демек, адамдардың барлығы да бірінші тұлғаға қарай ұмтылыстық танытқанда бақытқа жетеді. «Қарапайым қала тұрғындары» трактаты мен «Бақыт жолын сілтеу» трактаттары осы кемелдікке жету мәселелерін қарастырады.

Нәтиже мен талқы

Экспериментте нәтижелерін қорытындылай келе біз мынадай тұжырымдамалар жасай аламыз:

1) Түпнұсқа мен аударма мәтіннің арасында стиль мен мағына тұрғысынан алғанда аса үлкен өзгеріске ұшырамайды. Автордың стилі мен айтатын ойының негізгі желісі толық сақталады;

2) Автор трактаттарында шығарманың прагмастилистикалық аспектілерін нақтылайтын түрлі әдістер мен категорияларды пайдаланған;

3) «Тұлға» терминінің мағынасын ашып, соны стильде пайдалануда автор акценттік категориясын тиімді қолданған. Енді осы және өзге де жайттарды кеңінен талқылап көрсек.

Акцент жоғарыдағы мәтінде «Тұлға» сөзіне түсіп тұр. «Тұлға» термині «1. Адам мен жан-жануардың дене бітімі, пішіні, сырт бейнесі. 2. Тірек, сүйеніш, қамқор, қорған» (Qazaq tiliningtusindirme sozdigi, 2008: 792) түсіндірме сөздіктегі мағынасы осындай. Әл-Фарабидің бірінші мағынады қолданбағаны белгілі, екінші сүйеніш, тірек мағынасында қолданды деу де күмәнді. Демек, акцент түсіп тұрған тұлға терминінің үшінші бір мағынасы шығады. Жаны бар, бірақ бет, пішін сынды физикалық бейнеден, қажеттіліктерден ада нәрсе. Фараби қолданған «тұлға» термині бүгінгі күнде өмірдің сан алуан саласында, атап айтар болсақ, әдебиет пен мәдениетте, биология, заң, экономика, педагогика, психология салаларында да жиі қолданылып, әлеуметтік, саяси маңызын арттырып келеді. осы тұрғыдан бірнеше мысалдар келтіре кетсек: «Белгілі бір елдің танымал адамы, қоғамға еңбегі сіңген қайраткер, айтулы азамат. Кезеңде өмір сүрген аты белгілі адамдар, әрине көптеген әсірелеу, қарсы қазақтың бас бостандығы үшін күрескен кездегі тұлғалары жырланады» (Х. Досмұхамедұлы) (Qazaq adebi

tiliningsozdigi, 2011: 417). Осы түсіндірме сөздікте басты тұлға терминіне мынадай түсініктеме берген: «Басты тұлға – негізгі күш, таяныш», ал, Жүйелі зерттеулер институты ұсынған «Саяси түсіндірме сөздігінде» тұлғаға былай түсініктеме жасаған: «Тұлға – философиялық, теологиялық және психологиялық ұғым. Грек әдебиетінде «просопон»(жеке тұлға, персонна) сөзі «индивид» және «адам» сөздерінің синонимі ретінде қолданылады. Көбіне тұлға адамға биологиялық тәжірибеден тыс жатқан, ақыл-санамен түсініп білуге болмайды дейтін жағдайларды сипаттауда қолданылады» (Sayasi tusindirme sozdik, 2007: 556). Бұл жерден байқағанымыздай тұлға терминінің ауқымы едәуір кең екендігін көрсетеді. Фарабидің тұлға терминін қолданудағы мақсатын біз жоғарыда атап өттік Күнделікті өмірге етене араласып кеткен салалардың бірі заң саласы болса, бұл салада да терминнің атқаратын рөлі маңызды. «Жеке тұлға – құқықтық қатынастарда субъективтік құқықтар мен заңды міндеттердің сақтаушысы болып көрінетін жеке адам (Qazaq tili terminderiningsalalyk gylymi tusindirme sozdigi: Pedagogika jane psihologia, 2002: 103). Заңды тұлға – иелігінде өзінің меншігі, басқаруында шаруашылығы немесе оралымды атқарылатын оңашаланған мүліктері болатын және сол мүліктеріне негізделген міндеттемелері туындайтын, олар арқылы мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтары болатын, бұл құқықтарын өз атына ала алатын, жүзеге де асыратын, сол міндеттемелері бойынша құқықтарын пайдаланып, сотта талапкер және жауапкерде бола алатын ұйым» (Qazaq tili terminderining salalyk gylymi tusindirme sozdigi: Pedagogika jane psihologia, 2002: 116). Анықтамалардан көріп отырғанымыздай тұлға сөзінің тек жеке адам емес, ұйымға қатысты қолданылады екен. Психологияда «тұлға» терминінің түсіндірмесін: «Тұлға – дербес әрекет ететін, субъект ретіндегі нақты жеке адам болмысының қайталанбас, ерекше әдісі, адамның қоғамдық өмірінің дара нысаны. Тұлға әлеуметтік тіршілік ету әдісі жағынан дара болады, оның өзіндік дүниесі ерекше өмір жолын белгілейді және ол мазмұны жағынан әлеуметтік жағдайлармен анықталады» деп көрсеткен (Qazaq tili terminderining salalyk gylymi tusindirme sozdigi: Zangtanu, 2002: 217). Сонымен қатар, «тұлға дүниетанымы, тұлға статусы, тұлға көзқарасы, тұлға педагогикасы, тұлға бағыттылығы, т.б. бірнеше мағынасын ашып, тұлғаға сан түрлі талдаулар жасап берген. Медицинада: «Тұлға – адам денесінің тыныштық және қимыл-қозғалыс кезіндегі қалыпты жағ-

дайы. Тұлға адамның сәби кезінен бастап, бүкіл өсіп-жетілу және тәрбие алу барысында қалыптасады» (Qazaqstan. Ultyq enciklopedia, 2006: 456) – деп анықтайды. Осында келтірілген бірнеше мысалдарда Фараби қолданған «Бірінші Тұлға» терминін ешқандай жерден ұшыраспады. Бұл Фарабидің өзіне ғана тән прагматикалық ерекшелігі. Акцентті «Тұлға» терминіне түсіріп, оны «Құдай Тағаланың» сипаттарын ашуда қолдануы, автордың прагматика ілімін терең меңгергендігінің көрінісі деп айтуға әбден болады. 150-160-қа тарта трактат жазған, өмірдің түгелге дуық салаларын қамтыған Фарабидің бұл анықтамаларды білгені бізге анық белгілі, ал автор бұл анықтамалардан тыс, соны мағына беріп отыр.

Осы секілді нақты анықтамасын тек өзінің контекстінде ғана ұғына алатын, тәпсір жасағанда қиындыққа соғатын мәселелер әл-Фараби еңбектерінде көптеп кездеседі. Енді біз сөз етіп отырған акценттік категориясы мен мағынасын тек Фараби мәтнінде ғана түсіне алатын анықтамаларға тоқталсақ.

«Ол материя емес және Онда қандай да болсын материя жоқ, сондықтан Ол өзінің паркы жағынан – актуальды интеллект. Өйткені, интеллект формасын сақтайтын және актуальды пайымдайтын нәрсе біткеннің бәрі материя болады. Дәл сол сияқты, заттың өмір сүруіне материяның қатысы болмаған күнде де, ол өзінің паркы жағынан – актуальды интеллект: Бірінші Тұлғаның тіршілігі осындай» (Al-Farabi, 2007:47).

«Универсали оған екі немесе одан да көп (зат) ұқсастық табатын қасиетке ие болатын

қандайда бір құбылыс болып табылады, ал индивид – ол екі (зат) арасындағы ұқсастықты өзінде ешқандай болдыра алмайтын құбылыс» (Al-Farabi, 2007: 191).

«Индивид» сөзін мағынасы жағынан осы күнде «жеке тұлға» деп қолданып жүрміз. Ол философияда да, көркем, ғылыми әдебиеттерде де солай. ал әл-Фараби анықтамасына үңілсек, «индивид» ұғымы жаңа мәнге, соны мағынаға ие болып отыр. Яғни әл-Фараби акценттік категорияны пайдалана отырып, көптеген тіркестер мен жекелеген сөздерге өзгеше бояу береді.

Қорытынды

Әбу Насыр әл-Фараби шығармашылығының өскен өлкесінің дәстүрімен табиғи тамырласып жатқан кез келген қыры – ғылыми еңбектері, ақындық мұрасы мен күйшілік өнері осы сабақтастық тұрғысынан тереңдете зерттелуге тиіс.

Ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фараби шығармашылығына қатысты шағын зерттеуімізді қорыта келе айтарымыз: Мәдени жаңару үдерісі жүріп жатқан қазіргі кезеңде «өркениеттер арақатынасында төңкеріс болып, Шығыстың өркениеттің алтын бесігі, Европа қайта өрлеуінің негізі болғандығы мойындалып, Әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Халдун, Ибн Рушдтардың европа философиясына қосқан үлесі баса көрсетілгенімен», Фараби еңбектерінің әлі де ашылмаған қырлары көп. Мұның бір бөлігіне жоғарыдағы талдаулар дәлел. Демек, Әбу Насыр әл-Фараби жайлы зерттеулердің арнасы келер күндерде де ортаймақ емес.

Әдебиеттер

- Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Құраст.: Ф.Қалиев. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 358 б.
- Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категория прагматики // Новые в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М., 1985. – С. 3-42.
- Булыгин Т.В. О границах и содержании прагматики // Изв. АН СССР. Сер. Лит. и яз. – 198. – Т. 40. – №4. – С. 333-342.
- Языковая деятельность в аспекте лингвистической прагматики. – М.: ИНИОН, 1984. – 222 с.
- Әлкебаева Д.А. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2005. – 266 б.
- Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 288 б.
- Аль-Фараби. Избранные трактаты / Перевод с арабского. – Алматы: Ғылым, 1994. – 448 б.
- Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 276 б.
- Әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 4-Т. Әлеуметтік философия. Этика. – Астана: Лотос, 2007. – 296 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Ред. басқарған: Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-Т. / Құраст.: М. Малбаков, Қ. Есенова, Б. Ханият және т. б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 800 б.
- Саяси түсіндірме сөздік / Құраст.: Е. Саиров, Б. Әбдіғали, Т. Жабелова, Д. Әлібек. – Алматы: Дәуір, 2007. – 616 б.
- Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы ред. басқарған: А. Құсайынов. – Алматы: Мектеп, 2002. – 256 б.

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Заңтану/Жалпы ред.басқарған: А. Құсайынов. – Алматы: Мектеп, 2002. – 336 б.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред.: Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – 704 б.

References

- Alkebaeva D.A. (2005). Qazaqtilistilistikasynngpragmatikasy. [Pragmatist style of the Kazakh language.] Almaty: QazaqUniversiteti, 266 b. (In Kazakh)
- Al-Farabi. (1975) Aleumettik-etikalyqtraktattar. [Social and ethical treatises.]Almaty: Gylym, 286 b. (In Kazakh)
- Al-Farabi. (1994) Izbrannyetraktaty. [Selectedtreatises.] / Perevod s arabskogo. Almaty: Gylym, 448 s. (In Russian)
- Al-Farabi. (1975) Filosofialyq traktattar. [Philosophical treatises.] – Almaty: Gylym, 276 b. (In Kazakh)
- Al-Farabi. (2007). 10 tomдық shygarmalar jinagy. 4-Т. Aleumettikfilosofia. Etika. [Social philosophy. Ethics] Astana: Lotos, 296 b. (In Kazakh)
- Artuynova N.D., Paducheva E.V. (1985). Istoki, problemyikategoriapragmatiki [The origins, problems and categories of pragmatics] // Novye v zarubejnoilingvistike. Vyp. 16-М., 3-42 s. (In Russian)
- Bulygin T.V. (1988) O granicahisoderjaniipragmatiki [About the boundaries and content of pragmatics]// Ser. Lit. iyaz. T.40. №4. Moskva: ANSSSR, 333-342 s. (In Russian)
- Qazaqadebitilining sozdigi. (2011). [Dictionary of Kazakh Literary Language.] On bestomdyq. 14-Т. Qurast.: M.Malbaqov, Q. Esenova, B.Hinayat jane t.b. Almaty: Qazaqenciklopediasy, 800 b. (In Kazakh)
- Qazaq tili terminderinin gsalalyk gylymi tusindirme sozdigi: Zangtanu.(2002). [Branch scientific explanatory dictionary of terms of the Kazakh language: Jurisprudence.] Jalpyred. baskargan: A. Qusainov. Almaty: Mektep, 336 b. (In Kazakh)
- Qazaq tili terminderinin gsalalyk gylymi tusindirme sozdigi: Pedagogika jane psihologia (2002). [Branch scientific explanatory dictionary of terms of the Kazakh language: Pedagogy and psychology.] Jalpyred.baskargan: A. Qusainov. Almaty: Mektep, 256 b. (In Kazakh)
- Qazaq tilining tusindirme sozdigi. (2008). [Explanatory dictionary of the Kazakh language.] Red.baskargan: T. Januzaqov. Almaty: Daik-Press, 968 b. (In Kazakh)
- Qazaqstan. Ultyq enciklopedia. (2006). [Kazakhstan. National encyclopedia.] Bas red.: B.Ayagan. Almaty: Qazaqenciklopediasy, 704 b. (In Kazakh)
- Sayasi tusindirme sozdik. (2007) [Socially explanatory dictionary.] Qurast.: E. Sairov, B. Abdigali, T. Jabelova, D. Alibek. Almaty: Dauir, 616 b. (In Kazakh)
- Til bilimi terminderining tusindirme sozdigi. (2005). [Explanatory dictionary of terms linguistics.] Qurast.: G.Qaliev. Almaty: Sozdik-Slovar?, 358 b. (In Kazakh)
- Yazykavayadeyatel'nost' v aspektelingvisticheskoiipragmatiki. (1984). [Language activity in the aspect of linguistic pragmatics.] Moskva: INION, 222 s. (In Russian)